

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена ключовим проблемам становлення та розвитку цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: цукрова промисловість, українські губернії, Україна, Російська імперія, промислова продукція.

Важливу групу виробництв в українських губерніях Російської імперії займали галузі обробної промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів, зокрема, цукрова промисловість. У другій половині ХІХ ст. окреслилася спеціалізація окремих регіонів України з переробки продуктів сільського господарства. Степова Україна відзначалася торговим зерновим землеробством, а отже, розвивалася борошномельна промисловість, Правобережжя – посівами цукрових буряків – цукроварінням, Чернігівська і Полтавська губернії – виробництвом тютюну.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні аспекти, пов'язані із розвитком цукрової промисловості.

Предмет дослідження – становлення та розвиток цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей розвитку цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії у досліджуваній період.

Виходячи із мети, поставлено завдання: вивчити і дослідити механізм формування цукрової галузі у досліджуваній період.

Цією проблематикою займалися такі дослідники, як П. Борщевський [2], К. Воблий [3–6], Л. Волохов [7], Л. Мельник [15], О. Нестеренко [16], М. Цехановський [31–32] та інші. Проте на сьогоднішній день вона залишається актуальною і потребує детального вивчення. Нами виявлено досить значну кількість джерел, які містять інформацію про вітчизняне виробництво цукру у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Їх детальний аналіз засвідчив, що більшість з них базуються на даних статистичного бюро Всеросійського товариства цукрозаводчиків, завідувач якого Л. Волохов у 1913 р. підготував статистичний збірник з нагоди чергового ювілею цієї організації і промислової виставки у Києві [7], К. Воблий, один із найвідоміших дослідників цукрової промисловості України [3–6] та інші. У свою чергу дані статистичного бюро Всеросійського товариства ґрунтуються на статистичній звітності заводоуправлінь, що входили до цього складу товариства. Проте, як у випадку з підрахунками чисельності заводів, так і з визначенням кількості виробленого на них цукру, аналіз засвідчив, що найточніші дані про динаміку цукрового виробництва мало акцизне відомство.

Паралельно зі зростанням кількості і продуктивності цукрових заводів збільшувалася кількість виготовленого цукру. Проте у джерелах та літературі існують розбіжності про кількість виробленого у країні цукру. Спробували визначити причини цього явища. З'ясувалося, що існували різні коефіцієнти перерахунку жовтого цукру (сирцю) у білий цукор, а цукру-піску у рафінад. У джерелах досить часто зазначалося про виробництво цукру взагалі і не уточнювалося про який цукор йдеться: цукор-пісок, рафінад чи цукрову продукцію. При визначенні загальноросійського виробництва цукру плутанина додатково викликала і тим, що в одних джерелах враховувалося цукровиробництво у Царстві Польському, а в інших джерелах дані про виробництво не враховувалися і при цьому не зазначалося, що польські дані не беруться до уваги.

У початковий період існування мануфактурна цукрова промисловість за своїм характером мало чим відрізнялася, від суконної або металургійної галузей. Вона ґрунтувалася на праці кріпосних селян. Проте конкретні обставини, за яких виникло і розвивалося цукрове виробництво у Російській імперії, у тому числі й Україні, обумовили те, що формування великої машинної індустрії проходило тут тим оригінальним шляхом, який винятково мав місце в інших галузях – шляхом безпосереднього переростання кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) у ринкову фабрику. Щоправда, це переростання в цукровій промисловості виявилось доступним далеко не для усіх мануфактур, а діяло лише як панівна тенденція.

Розширення цукрової промисловості проходило швидкими темпами. У 1848 р. було 259 заводів з виробництвом сирцю у 962 тис. пудів; у 1861 р. кількість заводів збільшилася до 432 з

виробництвом сирцю відповідно у 3996 тис. пудів цукру. Проте цей ріст тимчасово зупинився після відміни кріпосного права і в 1869 р. було всього 402 заводи з виробництвом майже наполовину меншим. З цього часу розвиток цукрового виробництва проходив швидкими темпами, хоча кількість заводів, порівняно з попереднім періодом, зменшувалася (1893 р. – 224 заводи), а виробництво цукру, в загальному, значно зросло [22, с. 509].

Однак у цілому в українських губерніях цукрова промисловість досить швидко розвивалася. Передусім, стрімко зростає ринок вільнонайманої робочої сили. Коли селян почали примушувати сплачувати викупні платежі, то це спонукало їх знову йти на цукроварні, щоб заробити гроші. Сезон цукроваріння розпочинався восени, після закінчення польових робіт, і це, зокрема, забезпечувало цукроварні робочою силою з місцевих селян, особливо тих, які постійно працювали на заводах, набували певних навичок.

У 1860–1861 рр. на українські губернії припадало 59 % цукрових заводів від загальної їх кількості у Російській імперії. Вони виробили понад 3 млн пудів цукру-піску, що становило 80 % його загальноросійського виробництва. Крім того, в Україні був 21 (із 38 в імперії) рафінадний завод. На Правобережній Україні цукрове виробництво розвивалося в усіх трьох губерніях. Зі звіту волинського губернатора дізнаємося, що у 1875 р. в губернії цукрове виробництво було на високому рівні розвитку. Тут нараховувалося 7 заводів, з яких у звітному році було зібрано 243188 четвертей продукції.

Після реформи швидко розвивалася обробна промисловість на Київщині, в основному, з переробки продуктів сільського господарства. Усіх фабрик і заводів у 1878 р. в Київській губернії було 628. З різних причин в цьому році 37 фабрик і заводів не працювали. Усі інші виготовили продукції на суму в розмірі 58067086 (крб.) [27, арк. 28 зв.]. У селі Киселівка Звенигородського повіту Київської губернії існував цукровий завод, який орендувався євреями у 1884 р. Проте у зв'язку з накладеним акцизом, був оштрафований на 25 тис. (крб.) і проданий на громадських торгах генерал-ад'ютанту Ісакову. Євреї, які були власниками заводу до його продажу, займалися спекуляцією цукру [29, арк. 1–1 зв.].

У 1880 р. помітний вплив на економічне становище губернії зробила саме цукрова промисловість. У цьому році південно-західна частина губернії користувалася сприятливими умовами. Загальна сума зібраного буряка не зменшилася у порівнянні з 1879 р. і була вищою на 6 млн берківців [28, арк. 45]. Загальна сума виробництва фабрик і заводів Київської губернії у 1880 р. становила 68 млн крб. [28, арк. 9 зв.–10]. У 1898 р. нараховувалося 63 цукрові заводи [17, с. 42], у 1905 р. – 75 [18, с. 53–54], 1907 р. – 74 [19, с. 67] та у 1908 р. також 74 заводи [20, с. 44].

У 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула тут 5800 тис. берківців, на Волині у 1875 р. 7 цукроварень переробили лише 243 тис. берківців. У 1880 р. загальна вартість виробленого на Київщині цукру коливалася від 6 до 8 млн крб., а на Волині – 2,9 млн. Одним з найбільших цукрових господарств був Смілянський маєток графів Бобринських, який розташовувався у Черкаському й Чигиринському повітах Київщини [23, с. 208]. Найбільше цукрового буряка збирали у Канівському повіті. Майже весь буряк перероблявся на місцевих заводах, лише з декількох плантацій Бердичівського повіту він доставлявся на заводи сусідніх Подільської і Волинської губерній [8, с. 723].

На середину 80-х років XIX ст. цукрові буряки вирощували у Канівському й Васильківському повітах в усіх маєтках, у Черкаському, Таращанському й Липовецькому – у $\frac{3}{4}$ маєтків, у Звенигородському, Чигиринському, Бердичівському і Уманському повітах – майже в половині маєтків. Загалом, в усіх названих повітах бурякові плантації займали 12,3 % оброблюваних площ [15, с. 76].

У промисловому виробництві Подільської губернії найважливіше місце посідала обробна промисловість. На її частку припадало 85 % всього промислового виробництва [12, с. 31]. Сприяння розвитку промисловості у губернії допомагали кліматичні й ґрунтові умови, які позитивно впливали на продукцію фабрик і заводів, що перебували у безпосередній залежності від родючості землі.

Динаміка розвитку цукрової промисловості у Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Розвиток цукрового виробництва на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст.

Роки	Діючі цукроварні	З них залишилося до 1913 р.
1871–1872	32	9
1881–1882	50	18
1891–1892	44	7
1901–1902	51	1
1911–1912	52	1

Отже, Поділля за виробленою цукровою продукцією посідало друге місце (після Київщини) серед усіх цукроварень дореволюційної Російської імперії, виробляючи понад 20 % всього російського цукру.

Потужна переробка двох найбільших цукроварень (Тростянецької – 68 тисяч пудів добової переробки та Гніванської – 64,5 тис. пудів) ставила їх на 3 і 4 місця за розміром добової переробки серед цукроварень усієї Російської імперії після Теткінської (81 тис. пуд. добової переробки) в Курську, Віринської (77 тис. пуд.) на Харківщині та Сабіно-Знаменської (70 тис. пуд.) на Херсонщині [9, с. 48].

Продукти цукрового виробництва на Поділлі становили 85 % вартості виробництва сільськогосподарської індустрії, тоді, як на інші галузі припадало всього 15 % і ці відсотки майже поділялися між вартістю млинарських виробів (7 %) та горілчаних і броварних продуктів (8 %). Такою значною питомою вагою у сільськогосподарській індустрії Поділля цукрове виробництво виглядатиме тоді, коли обмежимося відомостями цензових джерел, що не відповідають дійсній вартості продукції.

У період промислового піднесення збільшилася цукрова промисловість Подільської губернії за добу 1900–1911 рр. на 70 % (від 51 млн крб. у 1900 р. до 85,9 млн крб. у 1911 р.). Проте, коли прослідкуємо кількість виготовленої продукції у цей період, то побачимо, що подільське цукроварство збільшило свою продуктивність у 2,5 рази (від 9,9 млн пудів піску 1899–1900 рр. до 25,4 млн пудів піску в 1910–1911 рр. і 23,7 млн пудів цукру у 1911–1912 рр.). Збільшення виробництва продукції вимагало й збільшення споживання сировини – цукрових буряків: у той час, як 1899–1900 рр. перероблено 8,8 млн 10 пудових берківців, 1911–1912 рр. – 19,2 млн [9, с. 48].

Південно-Західний край був основним цукровим районом імперії. Динаміку зростання цукрової промисловості видно з таких даних: упродовж 1865–1866 рр. вироблено 1,7 млн пудів цукру-піску, в 1881–1882 рр. – 9803298, у 1889–1890 рр. – 13369895 і в 1899–1900 рр. – 26821755 пудів [8, с. 411].

Значний розвиток виробництва цукру на Правобережній Україні викликав досить рішучі зміни в сільському господарстві. Цукроварні регіону вважалися найдосконалішими в імперії [16, с. 336]. Зі звітів повітових з'їздів земської управи дізнаємося, що сприятливий клімат, плодючі ґрунти, лісові багатства, корисні копалини (фосфор, цінні породи граніту, фарфорова глина) сприяли розвитку території і дозволяли розвиватися цукровій промисловості, сформували мережу приватних господарств. Завдяки цьому господарства розвивалися як великі самостійні ринкові підприємства.

У Харківській губернії в 1869 р. нараховувалося 29 діючих цукрових заводів. Провідною галуззю промисловості губернії у 70-х роках XIX ст. залишалося цукроваріння. Зокрема, у 1875 р. в губернії із промислових підприємств з випуску продукції виділялися власне цукрові заводи. З 1875–1895 рр. вартість продукції цукроварень зросла з 3 млн 800 тис. до 34 млн 400 тис. крб. [13, с. 16–17]. У 1869 р. на Полтавщині найбільш значними галузями обробної промисловості були цукрова, винокурна, частково тютюнова та борошномельна. Підприємства інших галузей промисловості були більше дрібними і в основному переробляли сільськогосподарську продукцію. Всього у губернії, згідно з даними в 1869 р., було 423 фабрики і заводи із загальною сумою виробництва 4006621 крб. [21, с. 46].

На Лівобережній Україні друге місце за кількістю виготовленого цукру посідав цукрорафінадний завод Харитоненка, заснований 1869 р. Його річне виробництво становило 4,5 млн крб. Серед інших підприємств виділявся Михайлівський завод у Глухівському повіті Чернігівської губернії, який належав товариству бурякоцукрових заводів Терещенків, заснований 1855 р. з обсягом виробництва у 3 млн крб.; Кеніга у селі Тростянець Охтирського повіту, заснований 1847 р. з обсягом 2,6 млн крб. [23, с. 208].

Певні позитивні зрушення у розвитку цукроваріння спостерігаються на Чернігівщині. Середня урожайність цукрових буряків наприкінці XIX ст. у власників заводів становила 1123 пуди, а селян – 780 пудів. Для порівняння, у власників цукрових заводів Київщини середня урожайність була 1102 пуди, а у селян – 742, Подільської губернії – 1056 і 707 пудів та Харківської губернії – 1208 та 929 пуди. Розміри посіяного цукрового буряка в Чернігівській губернії становили в 1891 р. 6005 десятин, 1881–1894 рр. – 8800, 1900–1905 рр. – 20 тис., 1906–1912 рр. – 24 тис. і в 1911 р. – 32364 десятини [14, с. 14]. Із цього видно, що розвиток цукрового виробництва постійно зростав.

На Полтавщині виробництво цукру зросло з 533,1 тис. пудів у 1900–1901 рр. до 5063,8 тис. пудів в 1913–1914 рр., або у 9,5 рази. Щорічний приріст цукрового виробництва становив 68 %, що вважається надзвичайно високим показником. У Харківській губернії в 1900–1901 рр. цукру виготовили 6061,6 тис. пудів, або майже удвічі більше. Щорічний приріст виробництва продукції становив 14 %, що також є досить високим показником приросту. У Чернігівській губернії в 1900–1901 рр. виробили 2231,8 тис. пудів цукру, а в 1913–1914 рр. – 4163,4 тис. пудів, тобто майже удвічі більше. Щорічний приріст цукрового виробництва становив понад 13 %.

У цілому в лівобережних губерніях за вказані роки виробництво цукру зросло з 8826,5 тис. пудів у 1900–1901 рр. до 20955,3 тис. пудів у 1913–1914 рр., тобто більше, ніж у 2,3 рази; щорічний приріст цукрового виробництва складав майже 17 %, що необхідно визнати дуже високим показником.

Харківська губернія зберігала перше місце з виробництва цукру серед лівобережних губерній, але, як видно з динаміки цукрового виробництва, можливості цієї губернії зменшувалися, а Полтавська губернія тільки розгортала свої потенційні можливості.

Загалом у 1900–1901 рр. в Лівобережній Україні було виготовлено 23 % загальноукраїнської кількості цукру, а в 1913–1914 рр. – 28,3 %. Ці дані свідчать про те, що питома вага лівобережного регіону в українському виробництві цукру невпинно зростала, хоча правобережні губернії усе ще займали домінуючі позиції у виробництві цього важливого харчового продукту [31, с. 273–274].

У 70–80-х рр. XIX ст. на зростанні цукрової промисловості позначилися нові чинники. Значний вплив на розміщення галузі мав розвиток мережі залізниць, тому новозбудовані цукрові заводи будувалися здебільшого поблизу залізничних станцій. Так, із 97 цукрових заводів, побудованих в українських губерніях упродовж 1871–1913 рр., 35 підприємств розташовувалися від залізничних станцій на відстані до 5 і лише 8 – на відстані більше 30 верст [2, с. 61–62].

Заводи, які знаходилися у безпосередній близькості від залізниць, передусім, підлягали реконструкції, а ті, що розташовувалися далеко, припиняли існування. Проте поступово розвиток залізничного транспорту, різка диференціація тарифів на користь далеких перевезень значно послабили вплив географії ринків збуту продукції на розміщення підприємств цукрової галузі.

Піднесення 60 – початку 70-х рр. XIX ст. у цукровій промисловості замінила криза 1876–1878 рр. Деякі заводи закрилися. Скоротився обсяг випуску продукції. Загальмувався і процес зростання акціонерних товариств.

Зі швидким приходом підприємців у цукрову промисловість збільшується кількість заводів та виробництво продукції. За останнє десятиліття XX ст. виробництво цукру зросло майже удвічі. Таким чином, кількість цукрових заводів зменшилася майже у півтора рази, виробництво цукру в 1894–1895 рр. зросло порівняно з 1860–1861 рр. у п'ятеро.

Вузькість внутрішнього ринку в умовах великої конкуренції капіталу, яка продовжувала гостру конкурентну боротьбу, а отже, і "втрати" значної частини прибутку, змусила цукрозаводчиків звернутися до уряду з проханням допомоги їм у вивозі цукру за кордон. Допомога виявлялася у тому, щоб цукор, який вивозився за кордон, звільнявся від акцизу; також у тому, щоб його експортери заохочувалися відповідною премією у зв'язку з тим, що за кордоном цукор був значно дешевший, ніж у Російській імперії. Цукрозаводчики зверталися до уряду з проханням скоротити обсяг цукрового виробництва. Звернення цукрозаводчиків викликало певне хвилювання у громадських колах країни. Уряд не наважився піти на поступки підприємцям і відхилив їх клопотання про скорочення цукрового виробництва.

Не одержавши згоди на обмеження цукрового виробництва законодавчим шляхом, цукрозаводчики вирішили організувати синдикат. Такий синдикат засновано 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві. Майже 70 % заводів було монополізовано, що давало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролюючи ринки його збуту. У перший рік існування синдикат встановив норму випуску цукру і завищені ціни на нього у 171 заводі. У 1892–1893 рр. синдикат охопив уже 203 заводи, або 91 % усіх заводів країни. Синдикат мав забезпечити підприємцям високі прибутки шляхом нещадної експлуатації робітників. Згодом синдикат перетворився на державно-монополістичне об'єднання. Час від часу синдикат припиняв свою діяльність, а потім знову відновлював її. Створення цукрового синдикату одразу ж погіршило становище селян, які вирощували цукрові буряки. Тепер вони не могли збувати її на той завод, який платив дорожче. Після заснування синдикату селяни, за вказівкою синдикату, могли збувати буряки тільки на певні заводи за заздалегідь встановленою заниженою ціною.

27 лютого 1906 р. у Києві зібралися надзвичайні загальні збори цукрозаводчиків-рафінерів під головуванням Л. Бродського. У вступному слові він заявив про наявність на ринку залишків рафінаду в 2,5 млн пудів і запропонував скоротити виробництво продукції на 5 %. Тим заводам, які з свого виробництва рафінаду повинні відрахувати 5 % про запас, рекомендувалося цих запасів "зовсім не виробляти".

Кріпосницькі пережитки, що збереглися у Російській імперії, в тому числі й в українських губерніях, гальмували розвиток виробництва цукру. В губерніях, крім того, розвиткові цукрової промисловості перешкождали дії цукрового синдикату, який гальмував механізацію праці з вирощування буряків і виробництва цукру. Внаслідок цього продуктивність праці в цукровій промисловості зростала повільно і нерівномірно, перебуваючи у цілковитій залежності від врожайності і якості буряків. Отже, зростання продуктивності праці визначалося не стільки механізацією праці і піднесенням культури обробітку цукрових буряків, скільки сприятливими

метеорологічними умовами для його вирощування і експлуатацію робітників. Вирощувався цукор, згідно з політикою синдикату і уряду, за принципом: "краще менше, проте дорожче". Цей принцип сприяв збагаченню декількох підприємців і погіршував становище робітників.

За останні двадцять років перед Першою світовою війною на Правобережній Україні побудовано 31 завод загальною продуктивністю за сезон 1913–1914 рр. 18 тис. тонн переробки буряків за добу, а на Лівобережній – 22 заводи, загальною добовою продуктивністю 12 тис. тонн. На початку 1900-х років у Російській імперії розпочалася промислова криза, що тривала до 1909 р. і супроводжувалася спадом виробництва. Проте у цукровій галузі спаду виробництва у 1900–1909 рр. практично не спостерігалось. Так, на Лівобережжі виробництво за цей період зросло з 8826,5 тис. пудів до 12490,2 тис. пудів, а по українських губерніях – з 38429,1 тис. пудів до 51872,5 тис. пудів. У цілому по Російській імперії – з 55429,1 тис. пудів до 79020,3 тис. пудів [1, с. 6].

У 1900–1914 рр. в українських губерніях виготовлялося майже 70 % цукру Російської імперії: 38228,5 тис. пудів у 1900–1901 рр. і 74015,2 тис. пудів у 1913–1914 рр. Ці дані включають і відомості по Царству Польському, яке до 1917 р. входило до складу імперії. Без урахування цієї інформації, на Україну припадало понад 80 % виробництва цукру імперії [30, арк. 167–168].

Разом з тим, виробництво цукру мало нестабільний характер, що пояснювалося, передусім, значною залежністю цукрового виробництва від валових зборів буряку, а об'єм останніх визначався урожайністю. Деякі дослідники намагалися пояснити спади і піднесення у цукровому виробництві виключно стихією ринку – кон'юнктурою попиту і пропозицією цукру. Ці цифри мали важливе значення, до них негативні дії ринку значно "пом'якшувалися" дією законів 1895 і 1903 рр. про цукрове нормування, згідно з яким, уряд обмежував ціни на цукор і регулював його надходження на внутрішній ринок. Визначені законами заходи усунули коливання ринкових цін на цукор і тим самим створили сприятливі економічні умови для розвитку цукрової промисловості, збільшення попиту на цукор у країні, інвестицій у галузь, будівництво нових заводів.

У перерахунку на один завод цукрове виробництво на Лівобережжі було найбільшим у Російській імперії упродовж досліджуваного періоду. Так, у 1903–1904 рр. воно становило (пересічно на завод) на Лівобережжі 289,3 тис. пудів білого цукру, на Правобережжі – 237,9 тис., по українських губерніях – 248,3 тис., в імперії в цілому – 256,2 тис. пудів. У 1913–1914 рр. відповідно: на Лівобережжі – 387,4 тис., на Правобережжі – 315,4 тис., в українських губерніях – 340,4 тис., у Російській імперії – 351,4 тис. пудів [32, с. 70].

Таким чином, упродовж 1903–1914 рр. спостерігалася тенденція до укрупнення цукрового виробництва в усіх регіонах, що пов'язано з проблемою підвищення рентабельності виробництва (на великих заводах витрати завжди менші, ніж на менших підприємствах). Домінуючі позиції у цьому процесі займали цукрові заводи лівобережних губерній. Це пов'язано з тим, що саме на Лівобережній Україні у досліджуваній період розгорнулося будівництво багатьох нових цукрових заводів з великою потужністю, що і вивело регіон на перше місце у цукровому виробництві в перерахунку на один завод у країні.

З кількості виробленого цукру та чорної меляси (побічного продукту цукрового виробництва) на окремих заводах лівобережних губерній у 1912–1913 рр. впливає, що найпотужнішими заводами виявилися на Полтавщині – Лановицький (виготовив 432330 пудів цукру), Шрамківський (399504 пуди), Карлівський (397047 пудів). Це були нові заводи, введені в експлуатацію на початку XX ст. У Харківській губернії найпотужнішими виявилися Білоколодзянський (780444 пуди), Віринський (884028 пудів) і Тростянецький (766422 пуди) заводи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вони зазнали реконструкції і значно збільшили свою потужність. На Чернігівщині найбільше цукру-піску у 1912–1913 рр. виробили Корюківський (662403 пуди), Оленівський (444999 пудів) та Ново-Казарський (402196 пудів). Ці заводи також зазнали реконструкції на початку XX ст. [11, с. 63–64].

Цукровими заводами виготовлялася різноманітна продукція: рафінад (головний і сортовий), цукор-пісок (білий, жовтий, бастер і лумп), утфель, меляса (чорна і рафінадна), жом (звичайний і сухий) [26, с. 79–80].

Таким чином, у 1912–1913 рр. цукор-пісок становив 57,2 % всього виробленого на Лівобережній Україні цукру, у тому числі білого – 55,2 %. Рафінаду було виготовлено 42,8 %, в тому числі сортового – 34 %.

На Правобережній Україні цукор-пісок становив 63,9 %, а рафінад – 36,1 % всього виробництва. В українських губерніях цей показник становив у 1912–1913 рр.: цукру-піску – 61,6 %, рафінаду – 38,4 %; у Російській імперії – цукру-піску виготовили 59,7 %, а рафінаду – 40,3 % від усього виробленого цукру.

Наведені дані спростовують наявні у спеціальній літературі відомості про переважання виробництва рафінаду над цукром-піском у країні в дореволюційний період [24, с. 53]. Точніші відомості у 1913 р. наводить голова статбюро Всеросійського товариства цукрозаводчиків

Л. Волохов: "Приблизно половина цукру-піску, що виробляли на російських цукроварнях, постачалася на рафінадні заводи". Кількість переробленого на рафінад цукру-піску у Російській імперії поступово зменшувалася з 67 % на початку 90-х років XIX ст. до 57 % (пересічно за 1907–1913 рр.) [7, с. 39–39].

У 1912 р. на одного робітника у фабрично-заводській промисловості українських губерній вироблено продукції на 2767 (крб.), зокрема у цукровій промисловості на 2166 (крб.), що більше, ніж у залізорудній (1167 крб.), кам'яновугільній (1076 крб.), але менше, ніж у машинобудівній (2881 крб.) і харчовій (3806 крб.) [10, с. 16].

Таким чином, за темпами розвитку цукрової промисловості на першому місці в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. залишалася Правобережна Україна. У результаті технічних і технологічних вдосконалень вітчизняна цукрова галузь за якістю виготовленої продукції не поступалася на початку XX ст. кращим показникам цукрових заводів західноєвропейських країн.

Список використаних джерел

1. Бovyкин В. И. Индустриальное развитие России до 1917 года / В. И. Бovyкин. – Л., 1970. – 367 с.
2. Боршевський П. П. 3 історії розвитку і розміщення цукрової промисловості в Росії у дореволюційний період (1802–1914) / П. П. Боршевський, М. В. Булда // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 58–63.
3. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 245 с.
4. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробуржואкової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблий. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 270 с.
5. Воблий К. Г. О роли кооперации в деле восстановления свеклосахарной промышленности / К. Г. Воблий // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – № 10–12. – С. 5–29.
6. Воблий К. Г. Опыт истории свекло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблий. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с.
7. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
8. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – 1897. – Т. 2. – 3399 с.
9. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця, 1929. – 210 с.
10. Динамика народного хозяйства Украины: 192–11922 – 1924–1925 гг. – Харьков, 1926. – 217 с.
11. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912–1913 год. – К., 1914. – 869 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – 1972. – 778 с.
13. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1967. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР": у 26 т. / [голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – 1967. – 1002 с.
14. Кулжинский С. Аграрный вопрос и будущее в Черниговщине свеклосахарной промышленности / С. Кулжинский // Черниговская земская неделя. – № 35–36. – 11 (24) мая. – 1918.
15. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73–79.
16. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1959. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. – 496 с.
17. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – 134 с.
18. Обзор Киевской губернии за 1905 год. – 130 с.
19. Обзор Киевской губернии за 1907 год. – 166 с.
20. Обзор Киевской губернии за 1908 год. – 187 с.
21. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с.
22. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с.
23. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
24. Смоленський І. Про становище цукрової промисловості по Україні / І. Смоленський // Вісник цукрової промисловості. – 1921. – № 1–3. – С. 65–82.
25. Устав товарищества Левашово-Войтовецкого сахарного завода. – К., 1892. – 23 с.
26. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908–1912 гг. (по данным обследования отдела промышленности Министерства торговли и промышленности) // Статистика Украины. Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1892. – Т. 1. – Вып. 6. – № 14. – С. 67–91.
27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 202, 72 арк.
28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 534, спр. 422, 86 арк.
29. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 536, спр. 96, 4 арк.
30. ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
31. Цехановский М. Ю. О современном положении русской сахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1909. – 323 с.
32. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

САХАРНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Статья посвящена ключевым проблемам становления и развития сахарной промышленности в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: сахарная промышленность, украинские губернии, Украина, Российская империя, промышленная продукция.

Mykola Moskalyuk

SUGAR INDUSTRY IN UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

Article is devoted to the key problems of the formation and development of the sugar industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the nineteenth – early twentieth century.

Key words: sugar industry, the Ukrainian province, Ukraine, Russian Empire, industrial products.

УДК 94(477)

Володимир Лукашів

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ “ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО” (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті досліджується економічна діяльність “Товариства ім. М. Качковського” в Східній Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) московфільського спрямування, що мало на меті поширення просвіти та економічних знань серед галицького селянства. Інституція заснувала низку господарських товариств, сприяла організації сільськогосподарських курсів, дбала про розвиток кооперації серед селянства тощо.

Ключові слова: Східна Галичина, “Товариство ім. М. Качковського”, економічна діяльність, московфільство, кооперація.

Досліджувана тема є актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати економічну діяльність московфілів у Східній Галичині крізь призму діяльності “Товариства ім. М. Качковського”. У публікації відображено питання господарського розвитку Східної Галичини окресленого періоду та цілеспрямовані спроби товариства поширювати економічні знання.

Мета статті – дослідити економічну діяльність “Товариства ім. М. Качковського” у другій половині XIX – початку XX ст.

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв’язати такі завдання: проаналізувати початки економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” у Східній Галичині; дослідити структурні складові інституалізації щодо організації економічної справи товариства і охарактеризувати основні етапи його діяльності у Східній Галичині другої половини XIX – поч. XX ст.; простежити загальні тенденції й особливості розвитку сфери економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” та його вплив на господарське життя Східної Галичини.

Об’єктом дослідження є господарсько-економічні процеси другої половини XIX – початку XX ст. у контексті діяльності галицького московфільства.

Предмет дослідження – основні тенденції економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” в господарському житті Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1874 р., коли засновано “Товариство ім. М. Качковського” – до початку Першої світової війни (1914 р.). Такий цілісний хронологічний підхід дозволяє виявити основні аспекти економічної діяльності товариства в господарському житті Східної Галичини досліджуваного періоду.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї економічної діяльності “Товариства ім. М. Качковського” в другій половині XIX – на початку XX ст., однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, 25-річному ювілею діяльності “Товариства ім. М. Качковського” присвячено публікацію О. Мончаловського [1], який дослідив економічну діяльність організації упродовж 1874–1899 рр.